

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылғы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№8 (155),
ҚАЗАН
2017 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Б.Аяған, Х.Әбжанов, Т.Омарбеков, Ә.Мұқтар – т.ғ.д., проф.;
Д.Сәтбай, С.Сымағұлова, Ұ.Ысмағұлов – т.ғ.д. доц.; Н.Әлімбаев,
А.Жұмаділ, Ж.Әшірбекова,
Д.Салқынбек, Қ.Құнапина –
т.ғ.к., доц.; С.Дүйсен – п.ғ.к.

С.Әбішқызы – тұңғыш
бас редактор. Б.Матекова –
устаз-әдіскер. Д.Игенбаева,
Г.Серікбаева, С.Ишебаева,
Ш.Таңмамбетова – озат ұс-
таздар.

Басуға 18.10.2017 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108^{1/16}.
Шартты б.т. – 4. Офсетті
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1650.
Индексі – 75748.
Тапсырысы –

Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Дала-принтте" басылды.
Ереван көшесі, 2-үй.

Ғылыми-теориялық
мақала авторлары, орысша,
ағылшынша түйін және магис-
транттар тарихшы доктор-
лардан жазбаша пікір ұсынуға
міндетті. Мақаланың ғылы-
ми нақтылығына, тілінің жа-
тықтығына автор жауапты.

Ал ұстаздар журналға 1
жылға толық жазылған тү-
біртегінің көшірмесін салуы
қажет. Авторлардың бай-
лам-түжырымдары редакция
көзқарасымен сәйкеспеуі де
мүмкін. Көшіріп басылса не
пайдаланылса, сілтеме жаса-
луы тиіс.

МАЗМҰНЫ

Ғылыми зерттеулер мен танымдық мақалалар

Талас Омарбеков. Едігенің Мәскеуге жорығы.....	2
Айнагүл Сағынаева, Нұрлан Байғараев.	
Қыпшақтардың батысқа көшуі.....	4
Нұрсан Әлімбаев. Ресейдегі қазақ этнографиясының құндылықтары: жинақталу географиясы, құрамы, қалыптасу тарихы.....	6
Ақнұр Қошымова. Этникалық үдерістерді зерттеу.....	12
Дастан Сәтбай. Сейдолла Оспанов: азамат және дәуір.....	14
Тұрдықұл Шаңбай. Алаш философиясының үш анығы.....	17
Ләйлә Кенжебаева. Витраж өнерінен шеберлік сағат өтті.....	19
Нұрсұлу Дүйсенова, Сәуле Жолдыбаева, Сымбат Илгидаева. Ресейде оқыған алғашқы қазақ дәрігерлері.....	21
Ләззат Рсымбетова, Жанар Молдахметова, Айжан Талман. "Шуро-и-исламия" және "Шуро-и-улема" саяси ұйымдарының қызметі...24	
Динара Хамидуллина. Қазақстанға жер аударылған немістер.....	27
Қайрат Қарамаңдаев. Майдангер дәрігердің өмірі мен ерлігі.....	30
Жұмазия Жұмабаева. Посткеңестік ресми танылмаған мемлекеттер.....	33
Айнур Габдуллина. Проблемы аграрного сектора.....	36

Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе.

Айжан Тұяқова. Бәсекеге қабілетті мамандар дайындау.....	39
Әлия Байсақалова. Алтын киімді адам.....	42
Гүлайым Сармалаева. Қазақстанның сәулет өнері.....	43
Гүлшат Мұрат. Шілікті және бесшатыр патша қорғандары.....	44
Қайыржан Арыстанов. Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс....	45
Эльмира Кеңесбаева. Қазақстандағы индустрияландыру (1920-1930 жж.).....	46
Зиба Жұмашева. Сұлтанбек Қожанов туралы тың деректер.....	47

ЕДІГЕНІҢ МӘСКЕУГЕ ЖОРЫҒЫ

Талас ОМАРБЕКОВ,
 әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Орталық Азиядағы
 дәстүрлі өркениеттерді зерттеу орталығының директоры,
 т.ғ.д. профессор, ҚазҰҒА Құрметті мүшесі

Алтын Орда тарихындағы үлкен тұлғалардың бірі – Едіге Балтышақұлы. Өзі Шыңғыс тұқымынан емес, ноғайлардың маңғыт тайпасынан шыққан ол алғаш әкесін өлтірген Тоқтамыс ханның жанында өсті. Кейіннен онымен араздасып, Тоқтамыстың қарсыласы Әмір Темірді қолдады. Тоқтамыстан кейін Алтын Ордаға Темір Құтлық хан болған тұстан бастап, бектердің бегі ретінде мемлекет басқару ісінде Едігенің рөлі арта түсті. Бұл тұста Едіге кезінде Тоқтамыстан қолдау тапқан Мәскеу княздігінің күшеюіне қарсы күресті. Едігенің ықпалымен жаңа хан Болат Алтын Орданың орыс княздеріне билігін күшейтуге тырысты. Бұл Едігенің мемлекет қайраткері ретінде нақты билікке ие болған, өзі таққа отырғызған «қуыршақ» хандар атынан теңге соқтырған кездері еді. Едігенің мемлекеттік жүйеден қайраткерлік белсенділігі, Алтын Орда мемлекетіндегі реформатор ретінде беделі артып, ол таққа өзі отырғызған хандарға өз бетінше саясат жүргізуге әрқашан кедергі жасады. Бұл жерде әңгіме Едігеге бағынғылары келмесе де, оның ықпалынан шыға алмаған хандар – Шәдібек (1400-1407 жылдар), Болат (1407-1411 жылдар) және билігінің алғашқы жылдары оған мойынсұнуға мәжбүр болған Темір (1411-1412) туралы болып отыр.

Едіге әмірдің Алтын Ордада күш алуына оның бектердің бегі (беклербек) мансабын иемденуде себеп болды. Бұл ұлы ханнан және оның қандас мұрагерлері, яғни Шыңғыс тұқымына жататын ханзадалардан кейінгі әкімшілік лауазымы, шын мәнінде бас уәзірдің қызметімен барабар, барлық әскерге бас қолбасшылық жасайтын аса шешуші билік сатысы еді. Едігенің «әмір» атанатын себебі де осыдан. Алтын Ордада беклербек лауазымы әкеден балаға мұра ретінде беріліп отырды. Яғни Едігенің әкесі Балтышақ та кезінде осындай қызметте болған еді /1/.

Күні бүгінге дейін Едігенің мемлекет қайраткері ретінде жүргізген шаралары, Жошы ұлысын нығайту жолындағы саяси және экономикалық реформалары тарихымызда әлі де терең зерттеле қойған жоқ. Орыс және батыс тарихшылары Едігенің қайраткерлік, реформаторлық белсенділігін біржақты әрі жағымсыз тұрғыдан сипаттап, оны Алтын Орданың отаршылдық жүйесін нығайтушы ретінде көрсетіп келеді. Осы тұрғыдан алғанда түркі дүниесі тарихшылары қайта қарайтын мәселелер де баршылық. Едіге ең әуелі мемлекет билігінде Шыңғыс ханның «Ясы» заңындағы ұстанымдардың қатал сақталуын қадағалады. Бұл заң бойынша Орда әмірлері қызмет тәртібін бұзса, ең ауыр жаза, өлім жазасына да кесілетін болды. Кезінде Шыңғыс ханның өзі бекіткен тәртіп бойынша кез келген әмір ұлы ханға ғана бағынып, соның айтқандарын ғана орындауы тиіс еді. Әмір немесе Орда элитасы белгілі бір билікке тағайындаған адам, мысалы,

орыс княздары ұлы ханға ескертпей, басқа елдердің билеушілерімен келісім жасасса, ол опасыз сатқын ретінде өлім жазасына кесілді.

Осындай бекемдігімен ол көптеген орыс княздіктерін бағындырды. Ал «айтқанға көніп, айдауға жүре қоймағаны» үшін тіптен әйгілі Дмитрий Донскойдың баласы Василий Дмитриұлы басқарған Мәскеудің өзін де қоршауға алғаны белгілі. Орыстың Никон жылнамасында бұл оқиға былай баяндалады: «...6917 (жаңаша 1409 ж.) қыс айында, желтоқсанның 20 күні Орда сұлтаны (құжатта – князі) Едігей Үлкен Орда патшасы (ханы) Болат сұлтанның әмірімен қалың қолмен орыс жеріне келді...». Едігемен бірге Орданың көптеген сұлтандары және төрт ханзада ілесіп келген. Жылнамашының айтуына қарағанда «осы Орда князі Едіге Орданың барлық княздеріне билік жүргізетін және Орданың барлық патшалығын өз қолында ұстаған, сондай-ақ өз қалауынша патшаны тағайындайтын...» /2/.

Василий Дмитриұлы әскер жинап үлгере алмай, өзі әйелімен, бала-шағасымен Костромаға қарай қашып шыққан. Мәскеуде өзінің інілері князь Андрей Дмитриұлын, Петр Дмитриұлын және өзінің ағасы Владимир Андрейұлын, көптеген жасағын және қала халқын қалдырған. Ол кетіп бара жатып қала іргесіндегі сауда-өндіріс орындарын өртеуді бұйырған. Нәтижесінде қала төңірегінде үлкен өрт және наразы тұрғындардың бүлігі басталған. Жалынның көкке өрлеп сумаңдаған қызыл тіліне қаланы жан-жақтан қоршаған Едігенің қалың қолы тамашалап қарап тұрған. Олар шығынға ұшырамау үшін Мәскеу қамалынан атылған оқ жетпейді-ау деген қашықтыққа шатырларын тігіп, асықпай, жата-жастана қоныстанған. Ал Едігенің өзі Коломенскоеға дейін барып, орыстардың жандары алқымға тығылып, үрейлері ұшқандарына, яғни өзіне қарсы топтасып, қару асынып шығып, қарсыласуға жарайтын жанның жоқ екеніне әбден көзі жеткен соң, әскерін жан-жаққа босатып жіберген. Тізгін өз қолдарына тиген әскербасылары ойларына келгендерін жасап, көптеген адамдарды тұтқынға алып, Переславль қаласын өртеп жіберіп, Ростовты, Дмитровты, Серпуховты, Верееяны, Нижний Новгородты және Городецті басып алған. Олардағы билік жүргізушілер және қалың халық тұтқын болған /3/.

Жылнамашының жазуынша, Едігенің қаһарына қыстың қаттылығы сәйкес келген, ақ түтек боран көз аштырмаған. Өзі басып алған қалалардың княздерін қолға түсірген Едіге енді ұлы князь Василий Дмитриұлын тұтқынға алу қамына кірісіп, өзінің жақсы биінің баласы Бегіберді және Сентіліби басқарған отыз мыңдық әскерге өзінің таңдаулы тағы төрт мың адамдық жасағын қосып аттандырды. Бірақ олар князь Василий Дмитриұлын қуып жете алмай, жарты жолдан кейін қайтып оралды. Өйткені осы

кезде Орда ханы Болат өзінің жедел шабарманын Едігеге жіберіп, оның Ордаға тездетіп оралуын талап етті. Жылнамашының айтуынша, Болат хан өзінің негізгі күштерін Едігенің бастауымен орыс жерін бағындыруға жібергендіктен, оның тағына қызығушы бақталастарының бірі Ордада мемлекеттік төңкеріс жасап, Болатты тақтан тайдырып не өлтіріп, өзін хан етіп жариялайтын сәт туды деп ойлаған. Мұндай қаскөй әрекеттің дайындалып жатқанын Болат ханның шабарманы Едігеге ашық айтты. Осыдан соң-ақ, Едіге кейін қайтуға асығыс жинала бастады. Ол Мәскеудің айналасындағы ат тұяғы жететін аймақтарын дым қалдырмай тонап, тұтқындарды шұбыртып айдады. *“Жалғыз Мәскеуді ғана құдай сақтап қалды”,* – деп жазылған бұл туралы Никон жылнамасында /4/. Қайтар жолда Едіге Мәскеуге шабарманын жіберіп, егер қала 3000 сом салық төлесе, өзінің оны қоршауды тоқтататынын, әскерлерін алып кететінін атап көрсетті. Араға бір ай салып Едіге қисапсыз мол қазынамен және байлықпен Ордаға бет алып, орыс жерін тастап кетті. Егер Болат ханнан шұғыл шақырту келмесе, тас қамалмен қоршалған Мәскеу де, өзіне көрші орыс қалаларының кебін киіп, Едігенің табанында тапталары, оған тізе бүгері сөзсіз еді. Бұл жерде осы кезге дейін ресейлік тарихшылар қалыптастырған: *“Москва была также осаждена, но овладеть ею Едигей так не смог. Простояв около месяца под Москвой. Едигей потребовал трехтысячный “окуп” с москвичей и снял осаду”,* – деген біржақты пікірі мәселенің егжей-тегжейін көрсете алмайды /5/. Едіге Мәскеуді күші жетпегендіктен ала алмады деуге негіз жоқ. Егер Орда ханы оны кері шақыртпаса, Мәскеу халқы сақылдаған сары аязда аштықтың құрбаны болып, баудай түсіп қырылар еді.

Едігенің орыс жеріне не себептен жорық жасағаны оның 1409 жылы ұлы князь Василий Дмитриевичке жолдаған грамотасында толық баяндалады. Бұл едәуір көлемді болғандықтан, оның қысқаша ғана мазмұнымен таныстыра кетелік. Онда Едіге өзінің мұнда келу себепін Рустың соңғы жылдары Орда билігін, ықпалын мойындағысы келмейтін сыңай таныта бастауымен байланыстырды. *«Сендерге ханның елшілері және Орда қонақтары келеді, – деді ол, – ал сендер болсаңдар елшілер мен қонақтарды қылжақ етесіңдер, иә сендердің қиянаттарына олар аса ренжулі...»* Едіге өзінің осы хатында Василийді *«сендерден бұрынғы патшалар біздің адамдарымызды қатты құрметтеп, күтіп алушы еді, орыс жерінен бұрын ешкім де ренжімей аттанатын, бұл туралы сен ең болмаса өзіңнің көне көз қарттарыңнан сұрасаң етті»,* – деп сөкті. *“Хан Темір Құтлық таққа отырған бетте, – деп жазды одан ары Едіге, – сен өз ұлысыңа Государь тағайындалдың”, ал сен тағайындаған жерлердегі князьдер “ханда ешқашан болған емес, ханның және оның сұлтандарының көзіне түскен емес. Өзіңнің боярларыңды да, ақсақалдарың мен жастарыңды және тіптен басқаларды да жіберген емессің. Балаларың да, туыстарың да бір ауыз сөзбен келген емес. Онан соң, Шәдібек сегіз жыл хандық құрды, оған да аталғандардың ешқайсысы келген емес... ешкімді жібермедің; сонымен Шәдібектің бұл хандығы да өте шықты. Енді ғой Болат сұлтан таққа отырды және хан болғанына да үш жыл болды: өзің келмей қойғаныңмен тұрмай, балаңды да, бауырларыңды да, аға бояриніңді де жіберген емессің. Өзің ғой ұлы ұлыстың басшысы Ұлы князсің, ал барлық істеген істерің ұнамсыз және дұрыс емес. Феодордан Кожкаға дейін Ордаға деген жағымды әдет және ақ*

ниет ой, сондай-ақ игілікті істер орын алып еді” /6/.

Едіге князь Василийді осылайша өткен жылдар тәжірибесінен сабақ алмайсың деп сөге келе, сонымен қатар Алтын Ордаға адал қызмет еткен адамдарды да оған үлгі ете сөйледі. Хатта олардың ішінен боярлар Илья Иванұлы, Петр Константиұлы, Иван Микитаұлы аталады. *«Соларды жинап ақылдассаң, орыс жері, сенің менмендігіңнен бүйтіп күйзелмес еді»,* – дейді Едіге. *“...Хан Жәнібекке кезінде салықты қалай төлеп едіңдер, естеріңде ме? Сонда ғой сендердің ұлыстарыңа ешкім де тимейтін, шаруаларың тыныштықта өмір сүретін, олар “сенің өркөкіректігіңнен қырылмайтын”, – деп жазылған хатта 17/.* *“...Біз сенің ұлысыңды өз көзімізбен көрген емеспіз, тек әр түрлі сыбыстар арқылы естиміз»,* – деп ренжиді Едіге одан ары. Солай бола тұрса да *“Орыс княздерінен, немесе Литвадан қандай да бір болмасын жәбір көрсеңдер, сенің өзің тағы да олардың үстінен жылда шағым айтасың және арыз грамоталарын жолдайсың, сөйтіп олардан қорғауды өтінесің және сен бізге ешқашан маза да бермейсің”* /8/.

Иә, көріп отырмыз, Едіге Бату ханның кезінен бері қалыптасқан Алтын Орданың орыс жеріне үстемдік ету жүйесін қалайда сақтап қалу үшін күрескен. Жоғарыдағы Мәскеудің ұлы князі Василий I-ге жолдаған хатында Едіге оны кезінде үлкен қателік жіберген Твердің және Владимирдің ұлы князі Михаил Ярославұлы Тверской тәрзіді жаңылысқаны үшін айыптап отыр. Соңғыны Алтын Орда соты Ұлы ханмен келіспей, *«Рим папасына қазынаны жөнелтті», «байлығын алып, немістерге қашып кетпек болды»* деп айыптап, өлім жазасына кескен еді. Жазаны ауырлата түскен нәрсе – осы орыс князінің өзіне әйелдікке алған Шыңғыс тұқымына жататын Өзбек ханның қарындасы Көншақ-Агафияның (орыстар оны княгиня Юрьева деп атайтын) өміріне қастандық жасады деген айыппен айыпталуы еді /9/.

Мәскеу князінің Алтын Ордаға деген немкетті көзқарасы ақырында Едігенің орыс жеріне жорыққа аттануына себеп болды. Едігенің Мәскеу князі Василий I-ге мұндай қатқыл мазмұнды хат жазуының байыбына бару үшін өткен тарихқа қысқаша болса да шолу жасауға тура келеді. Орыс княздері шын мәнінде Тоқтамыс ханның өзін де ол, 1382 жылдың жаз айында Мәскеуге жойқын жорық жасап, оның халқын қырып, ал қаланы өртеп қайтқан соң ғана мойындап, өздері Алтын Орда астанасы Сарайға бас иіп келе бастаған еді. Тоқтамыс хан Мәскеуге жорық жасағанда қаладан қашып кетіп, жасырынып қалған атақты ұлы князь Дмитрий Иванұлы Донской 1383 жылы күз айында өзінің үлкен ұлы Василийді көп сый-сияпатпен, алтын, күміс артқан арбалар керуенімен Тоқтамысқа аманат етіп жіберді. Ол Алтын Орда астанасы Сарайда үш жарым жыл бойы аманат-тұтқын болды /10/. Бұл – Мәскеудің Алтын Орда билігін мойындағанының нақты көрінісі еді.

Ал Дмитрий Донской 1389 жылы 19 мамырда қайтыс болған еді. Ол қайтыс болғанға дейін өзінің қол астына қарайтын екі бірдей княздікті, яғни Мәскеу және Владимир княздіктерінің ұлы князі мансабын жоғарыда аталған өзінің үлкен ұлы Василийге мұрагерлікке қалдырды. Мұны Василийді Ордада болған кезінде жақсы біліп қалған Тоқтамыс хан да мақұл көрді. Сондықтан да оны алғаш Владимир княздігінің тағына Алтын Ордан келген Тоқтамыс ханның елшілері отырғызды. Алайда оны Тоқтамыс Мәскеу княздігінің тағына отырғызуға асыға қойған

жоқ. Сондықтан да әкесі өлген соң жылға жуық уақыт өткен соң өзінің Алтын Ордаға адалдығын дәлелдеу үшін Василий I 1390 жылы наурызда Алтын Ордаға амалсыздан көп алтын-күміс арқалап, сапар шекті. Орыс тарихшысы Ю.Селезневтың есебі бойынша, Василий I Алтын Ордаға үш рет барған.

Осы мәліметтерден аңғаратынымыз, Василий I Алтын Орданы Едігенің ықпалындағы «қуыршақ» хандар билеген жылдары, яғни 1400-1412 жылдар аралығында елдің астанасы Сарайға аттап баспаған және өзі келмегенін айтпағанда тіптен өзінің өкілдерін де жібермеген. Василий I-нің Едігенің жеке басының жауына айналған Тоқтамыстың «адамы» болуы ғана емес, Тоқтамыстан кейін таққа отырған Алтын Орда хандарын мойындағысы келмеуі де намысқа тиді. Өзінің оған жазған хатында Едіге, міне, осыған ашуланып отыр. Орыс тарихшылары кезінде Тоқтамыстың Мәскеу княздігін күшейтуге бағытталған шараларын ханның Әмір Темірге қарсы күресте орыс жерінен сенімді одақтас табуды көздеген әрекеті ретінде қарастырған еді. Ал енді Едігенің заманында жағдай өзгерді. Едіге, керісінше, орыстармен одақтасуға мүдделі бола қойған жоқ. Оның үстіне ол Мәскеу княздігінің күшеюі, орыс жерінің Алтын Ордаға

қарсы топтаса түсуіне алып келетінін де аңғарды. Сондықтан да Едіге енді Василий I басқарған Мәскеу княздігінің орыс жеріндегі ықпалын әлсірету саясатын жүргізді. Бұл – тарихи шындық. Едігенің Мәскеудің ұлы князіне деген жаулық саясатын, міне, осылайша ғана түсінуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.-М.; Л., 1941. Т.II. -132-133-бб.
2. Полное собрание русских летописей (ары қарай – ПСРЛ), Т.XII.
3. ПСРЛ, Т.XII. Вып.I.
4. ПСРЛ, Т.XII. Вып.I.
5. Всемирная история. -Т.III.-784-б.
6. СГГД и Д. Ч.II. -16-17-бб.
7. ПСРЛ, Т.XII. Вып.I.
8. ПСРЛ, Т.XII. Вып.I.
9. Юрий Селезнев. Русские князья при дворе ханов Золотой Орды. «ООО» Издательство «Ломоносов», 2017.-64-66-б.
10. ПСРЛ. Т.XY. Вып.I. Стб.148.
11. Юрий Селезнев. Русские князья при дворе ханов Золотой Орды. «ООО» Издательство «Ломоносов», 2017.--160-161-бб.

ҚЫПШАҚТАРДЫҢ БАТЫСҚА КӨШУІ

және оның тарихи маңызы

Айнагүл САҒЫНАЕВА,
PhD докторант, аға оқытушы
Нұрлан БАЙҒАРАЕВ,
PhD доктор, аға оқытушы әл-Фараби
атындағы Қазақ ұлттық университеті

Түркі халықтарының тарихи мұраларынан бастау алатын қазіргі мәдени игіліктеріміздің қалыптасуы мен даму тарихын білуде қыпшақтардың (қоман, құман бөлігінің) көші-қон үдерісін зерттеу өте маңызды. Өйткені, қыпшақтар көші-қон үдерісі барысында әр түрлі халықтармен тығыз байланыс жасағанда, тіпті қақтығыстық сипатта болсын, әр түрлі мәдениеттер бір-біріне ықпал етті, толықтырды және жаңа сипат алды. Сондықтан да қазір жаңа көзқарастар мен ұстанымдар, тың деректер негізінде Батыс пен Шығыс ықпалдастығының тарихи бастауларын, қыпшақтардың батысқа миграциясын жаңадан кешенді қарастыру өзекті болып отыр. Сонымен бірге көші-қон барысында Батыс пен Шығысты өзара жақындастырып, халықтар арасында мәдениеттер алмасуында мәңгілік көпір, мықты дәнекер болып, өркениеттер қорын молайтуға ықпал еткен қыпшақтардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі де зор.

Көшпелі халықтардың Ұлы даланың шығысынан батысына қарай қоныс аударуы мәселесі – ғылымда әлі толық зерттелмеген тақырыптардың бірі. Негізінен зерттеушілердің басым көпшілігі қоныс аударудың себебін табиғат апаттары, қуаңшылық, күннің суытуы, су тасқыны сияқты құбылыстармен байланысты деген көзқарасты ұстанады [1, 95-б.]. Сондай-ақ, оған дала тұрғындарының демографиялық жағынан өсуі, қағанааттағы билік үшін ішкі талас-тартыстар, көрші халықтармен қақтығыстары және т.б. факторлар да ықпал еткен [2, 3-б.].

Қыпшақтардың ата-бабалары Сие (Се) және Яньотайпаларынан құралған, телеұрпақтарының

ішіндегі ең мықтысы болған [3, 263-б.]. Бастапқы қоныстану аймағы Алтай, Саян тауларының баурайлары болған қыпшақтар, VII ғасырларда Қазақстан аумағына қоныс аударды. Олар көші-қон барысында жергілікті халықтармен байланысқа түсіп, мәдениеттер ықпалдастығы орын алды, жаңа этникалық топтар қалыптасты. VIII ғасырдың аяғы – XI ғасырдың басында қыпшақтар шығыста Алтай және Ертістен бастап, батысында Орал таулары мен Еділге дейінгі аралықты қоныстанды.

Қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі – пәнаралық байланыстар мен археологиялық және жазба деректер негізінде қыпшақтардың шығыстан батысқа миграциясы барысында көрші халықтардың тарихы мен мәдениетіне ықпалын анықтаумен айқындалады. Сонымен қатар, қыпшақтардың Батыстан Шығысқа қайта оралуы үдерісінде қыпшақтардың тұрмысына батыс мәдениеті жетістіктерінің де әсері болған. Нәтижесінде Шығыс пен Батыс арасында халықтардың миграциялық үдерісінің қорытындысы ретінде мәдени интеграция жүзеге асқан.

Орта ғасырлардағы Еуразияның далалық аумағындағы түркі халықтарының, соның ішінде құман-қыпшақтарының Шығыстан Батысқа миграциялық үдерісі Еуропа елдері мен халықтарының тарихы мен мәдениетіне де ықпал еткенін тарихшы ғалымдар қазіргі жаңадан ашылып жатқан археологиялық материалдармен дәлелдеп отыр [4, 15-б.].

Құман-қыпшақтары солтүстігінде Батыс Сібірдің орманды далалық өлкесімен, орыс княздіктерімен, солтүстік-шығысында Енисей қырғыздарымен, хакас-